

ДЕМОГРАФІЯ, ЕКОНОМІКА ПРАЦІ, СОЦІАЛЬНА ЕКОНОМІКА І ПОЛІТИКА

УДК 330.88:316.653

ФЕНОМЕН ДОВІРИ У КОНТЕКСТІ ЛЮДСЬКОГО РОЗВИТКУ: НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ

THE PHENOMENON OF TRUST IN THE CONTEXT OF HUMAN DEVELOPMENT: SCIENTIFIC APPROACHES AND UKRAINIAN REALITIES

Горемикіна Ю.В.

кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу досліджень людського розвитку,
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України

Откидач М.В.

головний економіст відділу досліджень людського розвитку,
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України

У статті розглядаються питання зв'язку феноменів довіри і людського розвитку. Встановлено, що цей зв'язок має місце в трьох вимірах: психологічному, економічному і суспільному. Авторами виявлені суспільні інститути, рівень довіри до яких знаходиться у взаємозалежності з процесами людського розвитку в Україні.

Ключові слова: людський розвиток, довіра, регіональний індекс людського розвитку, суспільство, економічний розвиток.

В статье рассматриваются вопросы связи феноменов доверия и человеческого развития. Установлено, что эта связь имеет место в трех измерениях: психологическом, экономическом и общественном. Авторами выявлены общественные институты, уровень доверия к которым находится во взаимозависимости с процессами человеческого развития в Украине.

Ключевые слова: человеческое развитие, доверие, региональный индекс человеческого развития, общество, экономическое развитие.

This article discusses the connection of the phenomenon of trust and the phenomenon of human development. It was found that this connection takes place in three dimensions, which are: the psychological dimension, the economic dimension and the social dimension. The authors identified public institutions, which have such level of citizens' trust, that this level stands in the relationship with the human development processes in Ukraine.

Keywords: human development, trust, the regional human development index, society, economic development.

Постановка проблеми. У сучасному соціально-економічному дискурсі проблема вивчення феномену довіри та її зв'язку з процесами людського розвитку набуває особливої актуальності, оскільки сьгоднішні політичні, соціальні та економічні зміни значною мірою впливають на довіру індивідів як до державних інститутів, так і на довіру один до одного. У свою чергу це відображається на можливостях людського розвитку та стані соціуму. Необхідність вивчення феномену довіри у контексті люд-

ського розвитку зумовлюється потребою забезпечення сталого розвитку, добробуту громадян, передбачуваності у економічній сфері, формування ефективних інструментів соціального захисту. Зв'язок явища довіри та процесів, що визначають людський розвиток, існує протягом усієї історії людства. Людський розвиток може відбуватись лише у соціумі, формування якого потребує певного рівня довіри між групами людей зі спільними або різними інтересами, об'єднаними належністю до певної общини.

Зв'язок феноменів довіри та людського розвитку можна простежити як за допомогою існуючих підходів до визначення змісту поняття «довіра», так і шляхом співвіднесення показників, що характеризують певні аспекти довіри та людського розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основою для вивчення феномену довіри стали праці А. Сміта, Ф. Фокуями, А. Маршала, Дж. Кейнса, Д. Норта, О. Вільямсона, Б. Мільнера, А. Селігмена, Д. Равена, Н. Лумана, М. Вербера, І. Канта, Б. Барбера, Я. Корнаї, П. Штомпки. Серед вітчизняних вчених питання довіри висвітлювали А. Бова, В. Гесць, М. Мрочко, Ю. Тихан, Т. Кричевська, В. Куриляк. Опитування громадян щодо їхньої довіри суспільним інститутам та професійним групам в європейських країнах проводить компанія GFK. Аналогічні опитування в Україні здійснює Інститут соціології Національної академії наук України.

Регулярні дослідження людського розвитку проводяться в рамках програми розвитку ООН. У щорічних звітах публікується індекс людського розвитку, який охоплює основні характеристики людського потенціалу держави чи регіону. В Україні вивченням людського розвитку займаються фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень Національної академії наук України під керівництвом Е. Лібанової.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значний теоретичний доробок у вивченні питань людського розвитку та довіри, зв'язок цих явищ залишився поза увагою науковців, що звукує можливості для подальших досліджень у економічних та суспільних науках, надання рекомендацій для формування державної політики у економічній сфері та сфері державного управління (у тому числі і в Україні).

Отже, метою даної статті є аналіз взаємозв'язку феноменів довіри та людського розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Багатовимірність людського розвитку дає підстави не обмежувати його вивчення показниками, що традиційно характеризують соціально-економічний розвиток країни, а навпаки, розширювати наукові знання про людський розвиток новими вимірами, досліджуючи, як можливо вивчити вплив суспільної свідомості на стан та динаміку процесів людського розвитку території, де функціонує певне суспільство. Оскільки суспільна свідомість виявляється у першу чергу в сприйнятті тих чи інших явищ або подій, реагуванні на них з боку членів суспільства і відображенні цієї реакції в системі суспільних відносин, то новим виміром досліджень людського розвитку справедливо можна вважати вивчення довіри в контексті її зв'язку з процесами людського розвитку.

Як уже зазначалося, зв'язок довіри та людського розвитку закладений у підходах до визначення суті цих двох понять. Найсучаснішим трактуванням людського розвитку є визначення, запропоноване експертами ООН в 2010 році, відповідно до якого людський розвиток – це «процес включення до числа людських свобод права людей жити довгим, здоровим і творчим життям, здійснювати інші цілі, які, на їхню думку, мають цінність; активно брати участь у забезпеченні справедливості і стійкості розвитку на планеті» [11, с. 2]. Сьогодні концепція людського розвитку постійно розвивається – збагачується її зміст, удосконалюється методика вимірювання, висновки щодо стану людського розвитку стають управлінськими завдання на рівні держав і окремих регіонів [13, с. 3]. Однак наведене ООН визначення є загальноновизначним і не викликає наукової дискусії.

Водночас у визначенні поняття «довіра» різних авторів наголошується на різноманітних особливостях довіри, проте в усіх випадках передбачають вплив на процеси людського розвитку. Розглянемо найвідоміші з них.

«Енциклопедичний словник» Брокгауза і Ефрона містить таке визначення довіри: «Психічний стан, в силу якого ми покладаємося на думку, яка видається нам авторитетною, і тому відмовляємося від самостійного дослідження питання, котре може бути нами дослідженим» [4, с. 10]. Незважаючи на суперечливість цього визначення, з нього чітко випливає обумовленість довіри психологічними особливостями людини. Ці особливості взяв за основу і А. Сміт. На його думку, довіра представляє собою природне відчуття індивіда, при чому бажання завоювати довіру Смітом розглядається як одна з найсильніших людських пристрастей [30]. Разом з цим, А.Г. Маслоу наголошує на тому, що «у хворому суспільстві, в суспільстві, яке заражене страхом, недовірою, підозрами і ворожістю, люди не мають можливості повною мірою задовольняти свої потреби в безпеці, любові, повазі, довірі та правді» [19].

А.В. Белянін і В.П. Зінченко зазначають: «Почуття довіри вбирає в себе цілу гаму емоцій, проявів і протиставлень, однаково важливих як для розуміння внутрішнього світу людини, його намірів і мотивів, так і для розуміння його поведінки і діяльності» [4, с. 10]. Таким чином можна дійти до висновку, що феномен довіри у суспільстві є результатом дії психологічних чинників. Психологічні чинники у формуванні поняття «довіра» зустрічаються і в роботах Б.А. Рутковського, який у 60-х ХХ ст. зробив спробу проаналізувати довіру з позиції марксистської етики. Він прийшов до висновку, що довіра є своєрідним «моральним кредитом», який надається людьми один одному. Для збереження довіри цей «моральний кредит» слід повернути шляхом виконання зобов'язань [29, с. 112]. З погляду психологічних особливос-

тей людини Е. Гідденс виокремлює два види довіри: довіра до людей, яка побудована на особових зобов'язаннях (назвемо цей тип «персоніфікованим») – базисна, і довіра до абстрактних систем («анонімних інших»), що припускає безособистісні зобов'язання [9, с. 18].

Довіру у контексті економічного розвитку вивчали А. Маршал, Дж. М. Кейнс, Д. Норт, О. Вільямсон. Зокрема, А. Маршал розглядав довіру як звичайну умову економічної взаємодії [18, с. 62]. Роль довіри у безперервному функціонуванні економіки дослідив Дж. М. Кейнс, який вважав цю роль вирішальною, оскільки при прийнятті інвестиційних рішень слід враховувати не лише раціональні розрахунки, але й фактор довіри [40].

Дослідник Б. З. Мільнер фокусується на економічному змісті поняття «довіра». Цей зміст має конкретний і прикладний характер, а сам феномен довіри реалізується на макро- (суспільство) і мікрорівні (організація). При цьому фактор довіри в сучасному суспільстві посилює своє економічне значення: зміцнення довіри між різним соціальними суб'єктами веде до зменшення сукупних суспільних витрат. Б. З. Мільнер пов'язує психологічний і економічний аспект довіри та вивчає джерела формування та зміцнення відносин довіри в організації [23, с. 159-161].

Проблематика довіри висвітлюється і у теорії нової інституційної економіки (Р. Коуз, Д. Норт, О. Вільямсон). Згідно з даною теорією складність та невизначеність ситуації в економіці призводить до неповноти інформації та її асиметричного розподілу. Отже, за умови укладення угоди більш проінформована сторона має «моральну спокусу» або «моральний ризик» використати свою перевагу, менш проінформована сторона змушена здійснювати додаткові трансакційні витрати. Підвищення рівня довіри в економічній системі сприятиме скороченню трансакційних витрат. У світі асиметричної інформації довіра виступає свого роду каталізатором економічної активності [10].

Д. Равен вважає, що люди, які цінують довіру в економічній діяльності, успішніші у досягненні економічних цілей. На його думку, зміна значення терміну «довіра» відбувається залежно від значущих для конкретного індивіда цілей [37].

З розвитком комерційної організації феномен довіри пов'язують Б. Шо та Ч. Хенді. Вони дотримуються тези про те, що низький рівень довіри свідчить про неконкурентоздатність організації, і, навпаки організації з високим рівнем довіри мають найкращі шанси для досягнення передбачуваних комерційних результатів у швидкозмінних і стресових умовах [36, с. 11-12]. Подібні думки висловив Л. фон Мізес акцентуючи увагу на репутації продавця. Виправдання довіри покупця для продавця означає здобуття репутації, яка може бути використана в майбут-

ньому для одержання додаткових прибутків. Зважаючи на неспроможність покупця бути експертом в усіх сферах, клієнт схильний обирати не товари чи послуги, а постачальника, якому довіряє [22, с. 355-359].

Аналізуючи значення довіри в економічній сфері, варто згадати праці Р. Шіллера, котрий обґрунтував важливість довіри для макроекономічного аналізу і розробив індекс довіри інвесторів [39]. Водночас Р. ля Порта виявив залежність між кількістю людей, що довіряють уряду та рівнем інфляції чи темпом приросту ВВП у країні [41]. Дж. Акерлоф вводить поняття мультиплікатора довіри, який демонструє зміну доходу внаслідок зміни одиниці довіри [39].

Економічне значення категорії «довіра» вивчають і українські науковці. Зокрема, В. Куриляк визначає довіру як фактор, який істотно впливає на функціонування фінансових ринків [16], Т. Кричевська досліджує вираження феномену довіри у монетарних координатах [8], В. Геєць демонструє ступінь впливу довіри на можливі перспективи і шляхи економічного та суспільного розвитку, використовуючи матеріали опитувань населення щодо довіри до інституційних перетворень в Україні [7]. М. Мрочко та Ю. Тихан розглядають роль довіри у стабілізації національної економіки та виході з фінансової кризи [24].

Важливим питанням довіри є і з точки зору суспільного розвитку. «Наявність довіри – суттєва компонента всіх стійких суспільних систем, а проблема становлення довіри визначає специфіку сучасності», – стверджує А. Селіґмен. Він доводить, що початковим моментом виникнення феномену довіри є міжособистісний рівень, генералізація якого формує довіру до влади, уряду, суспільства загалом [28, с. 7-11]. Підтверджує цю позицію і І. А. Ільїн, який констатує, що суспільне життя в усіх його проявах базується на взаємній довірі громадян, а відсутність довіри в суспільстві призводить до його занепаду [2, с. 80-81].

Н. Луман звертає увагу на непрозорість і складність сучасних суспільств і визнає довіру необхідною умовою їх розвитку [42, с. 100-102]. Теоретиками вивчення довіри вважаються Б. Барбер, Я. Корнаї. Так, Б. Барберу належить спроба визначення меж довіри в різних інституційних сферах (політика, економіка, і т. д.). На його думку, довіра перебуває у тісному зв'язку з інститутом довірених осіб і представництв [3, с. 238-240]. Я. Корнаї здійснив аналіз впливу довіри на соціально-економічні трансформації і встановив зв'язок рівня довіри з результативністю реформ у країнах з перехідною економікою [15].

Думку про те, що довіра представляє собою «договірний початок» суспільних відносин висловлювали Дж. Локк [17, с. 168-169], І. Кант [14], Е. Дюркгейм [12], А. Аврелій [1]. Поряд з цим, відповідно до уявлень М. Вербера, під-

ставами для виникнення довірливих стосунків можуть стати ціннісно-раціональне відношення, яке базується на вірі у безумовну цінність (естетичну, релігійну, тощо), традиційне відношення (тобто тривала звичка), афективне (емоційне, зумовлене афектами) та цілераціональне, тобто формально-раціональний тип стосунків, в основі якого лежить очікування певної поведінки людей і використання цього очікування як умови і засобу для досягнення своєї раціонально поставленої і продуманої мети [5].

Т. Парсонс пов'язує довіру з розв'язанням «проблеми соціального порядку». Він підкреслює особливу важливість «ціннісно-погодженого», або символічного, порядку, пов'язаного з солідарністю і довірою [26].

Низка дослідників (Р. Берон, Н. Керр, Н. Міллер, Ф. Фокуяма, П. Бурдье, Дж. Коулмен, Р. Патнем) вивчають зміст поняття «довіра» в межах концепції соціальної кооперації та соціального капіталу. Зокрема, Н. Міллер, Р. Берон, Н. Керр спираються на рівень індивідуальної довіри як на фактор існування соціальної кооперації, тобто серед людей, для яких характерний «високий рівень довіри» частіше спостерігається тенденція до об'єднання, ніж серед громадян з «низьким рівнем довіри» [5, с. 148-150].

Значний внесок у розкриття змісту поняття «довіра» зробив Ф. Фокуяма. Він вважає довіру ключовою характеристикою розвиненого людського суспільства, цінним економічним активом, тобто потенційним джерелом добробуту і стабільності влади. Довіра визначає прогрес функціонує на мікро-, мезо- та макрорівнях суспільного життя. За Ф. Фокуямою довіра – це очікування у суспільстві того, що інші його члени будуть поводитись передбачувано, чесно і з розумінням потреб оточуючих, тобто відповідно до деяких спільних норм [35, с. 4]. Ознаками довіри, на думку дослідника, є: неможливість гарантування довіри; неможливість вимагання довіри; диференціація шляхів реалізації довіри.

При цьому Ф. Фокуяма наголошує на складності виникнення довіри у людей один до одного та на усіх суспільних рівнях. Окремо автор розглядає економічний аспект довіри: сам факт довіри людей одне до одного уможливорює багато економічних операцій. Економіка не може функціонувати без взаємозалежності, яку передбачає співробітництво, саме тому інвестиції окупаються лише за умови виконання партнерами взятих на себе зобов'язань. Високий рівень довіри у певній культурі означає наявність високорозвинених інститутів посередництва у країні, що допомагає розвивати переваги у конкурентній боротьбі. Такі країни володіють значним фінансовим потенціалом, ефективними інструментами управління робочою силою, на їх території знаходяться корпорації-лідери світової економіки.

Підсумовує та узагальнює дослідження довіри у процесі суспільного розвитку П. Штомпка,

вказуючи на те, що причиною появи проблеми довіри є невизначеність і неконтрольованість майбутнього, тобто вона є необхідною тоді, коли немає впевненості у повному контролі над майбутніми подіями, що залежать від людських дій [38, с. 10-11]. У ході досліджень П. Штомпка виявив, що всі посткомуністичні держави зазнали «синдрому недовіри», вплив якого зменшується внаслідок поступової стабілізації суспільних відносин, починаючи з 90-х р. ХХ ст.

Окрема увага під час вивчення впливу довіри на суспільний розвиток повинна бути звернена на поняття «радіус довіри». У загальному розумінні радіус довіри – категорія, що визначає коло осіб (або соціальних груп), що входять в єдину систему довірчих відносин. Ф. Фокуяма зазначає, що саме радіус довіри зумовлює значні відмінності між суспільствами різного типу. Він застосовується для вимірювання довіри на різних рівнях (сусіди, колеги, організації за інтересами: церква, партія, профспілки; районна, міська влада; регіональна влада; державна влада; міжнародні інститути, домовленості), що дає змогу виявити зв'язок людського розвитку та довіри.

Отже, з визначень змісту поняття «довіра», які пропонують науковці випливають три виміри зв'язку феномену довіри з процесами людського розвитку, а саме: психологічний, економічний та суспільний (див. табл. 1).

Уся історія людства демонструє зв'язок феномену довіри та процесів людського розвитку. У період первіснообщинного ладу відносини в усіх сферах вибудовувались на довірі до вузького кола – родини або племені. Однак ці примітивні зв'язки дали поштовх для виникнення повноцінної суспільної взаємодії, необхідної для людського розвитку.

Впродовж періоду рабовласницького суспільства спостерігається зародження державності та грошового обміну, а довірчі відносини набувають значного впливу, охоплюючи не лише стосунки між людьми, а й стосунки людини з Богом. За часів феодалізму відносини довіри починають формалізовуватись у вигляді укладання угод, обов'язкових для виконання. Така формалізація засвідчила не лише існування довірчих відносин, а й існування певної недовіри між сторонами. Водночас активізація розвитку кредитних установ підвищила довіру до них. Перехід до капіталістичного ладу змінив сутність соціальних зв'язків: володіння людьми змінилося на володіння власністю. Крім того, відбуваються якісні зрушення у розвитку суспільства: наука і техніка продукують революційні винаходи, культура здобуває багато нових напрямів для функціонування, поширюються уявлення про права та свободи людини. Довіра також змінює свій характер. Людям стає складніше орієнтуватись у житті, яке швидко змінюється, а отже, виникає потреба в гарантіях довіри (наприклад, гарантії товаровиробника).

Окрім капіталізму, варто звернути увагу і на людський розвиток та формування довірчих відносин у соціалістичному суспільстві. Для такого типу суспільства характерним був високий рівень освіти та науково-технічного розвитку, які, втім, не завжди супроводжувались належною комфортністю проживання населення та повагою до прав і свобод громадян. Довіра до інших членів суспільства та до влади зокрема, перебувала на досить високому рівні, що пояснюється пануванням єдиної створеної владою ідеології, яка використовувалась на всіх рівнях життя людей, охоплюючи майже усі вікові групи населення. Важливою ознакою соціалістичного суспільства була недовіра влади до народу, а отже застосування репресій проти інтелігенції за найменших підозр, диктаторських методів управління, насадження вигідних політичних верхівці поглядів. В результаті чого соціалістичні країни були, як правило, більш ізольованими від зовнішнього середовища у порівнянні з капіталістичними.

Наприкінці існування Радянського Союзу і у перші роки після його розпаду, а також після виходу країн з «соціалістичного табору» на громадян пост-соціалістичних держав чекало тотальне падіння рівня довіри, у першу чергу

до влади, її структур та установ. Зокрема, мільйони людей в Україні втратили заощадження в Ощадбанку, який вважався надійною, вартою довіри державною установою.

В кінці XX ст. – початку XXI ст. дослідження з питань довіри почали концентруватися на вивченні довіри до окремих інститутів (уряд, прокуратура) та професійних груп (лікарі, журналісти і т. д.). Такий розріз забезпечує можливість виявлення структури довіри і найбільш проблемних питань у контексті формування довіри у суспільстві. Серед відомих досліджень довіри до суспільних інститутів та професійних груп – опитування, яке міститься у регулярних звітах ООН та опитування компанії GFK під назвою «Trust index». В Україні ці дослідження проводить Інститут соціології НАН України, регулярно публікуючи їх у циклі праць «Українське суспільство. Соціологічний моніторинг» [31; 32; 33; 34]. Інститут соціології наводить дані щодо довіри громадян різним суспільним інститутам та групам.

Зауважимо, що серед сучасних досліджень людського розвитку окремої уваги заслуговує Методика оцінки людського розвитку, яка була розроблена у 2000 р. співробітниками Національної академії наук України та Державної

Таблиця 1

Виміри впливу феномену довіри на процеси людського розвитку

Вимір впливу довіри на процеси людського розвитку	Способи впливу довіри на процеси людського розвитку	Підходи, які регламентують зв'язок
Психологічний	- стосунки між індивідами забезпечують певні соціальні зв'язки, на яких будується суспільство і відбуваються процеси людського розвитку; - наявність довіри сприяє задоволенню емоційних та соціальних потреб людини, що сприяє досягненню високого рівня людського розвитку - бажання індивіда завоювати довіру стимулює його до самовдосконалення та подальшого розвитку;	А. Смітт, А.Г. Маслоу, А.В. Белянін, В.П. Зінченко, Б.А. Рутковський, Е. Гідденс.
Економічний	- довіра виступає умовою економічного розвитку, який є частиною процесів людського розвитку; - довіра представляє собою фактор безперебійного функціонування економіки, а її високий рівень дає змогу досягнути економічного успіху; - довіра забезпечує зменшення трансакційних витрат чим створює додатковий ресурс для людського розвитку	А. Маршал, Дж. М. Кейнс, Д. Норт, О. Вільямсон, Б.З. Мільнер, Д. Равен, Б. Шо, Ч. Хенді, Л. фон Мізес, Р. ля Порта, В. Куриляк, Т.О. Кричевська, М. Мрочко, Ю. Тихан, В.М. Геєць.
Суспільний	- довіра регулює суспільні відносини, у межах яких відбувається людський розвиток; - забезпечує стійкість суспільних систем, на яких базується досягнення високого рівня людського розвитку; - виступає потенційним джерелом добробуту і стабільності влади, що позитивно позначається на рівні людського розвитку країни.	А. Селігмен, І.А. Ільїн, Н. Луман, Б. Барбер, Я. Корнаї, Р. Берон, Н. Керр, Н. Міллер, Ф. Фокуяма, П. Бурдьє, Дж. Коулмен, Р. Патнем.

Джерело: складено авторами

служби статистики України під керівництвом Е. Лібанової [20]. У 2012 р. фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України методика була удосконалена і стала оновленим варіантом Національної методики оцінки людського розвитку [21]. За цією методикою розраховується регіональний індекс людського розвитку (ІРЛР), що включає 33 показники, які розподілені відповідно до основних аспектів людського розвитку: відтворення населення, соціальне становище, комфортне життя, добробут, гідна праця, освіта. Індексне значення кожного аспекту вимірюється від 0 до 1, а інтегральний індекс розраховується як сума індексних значень шести перерахованих аспектів, і може сягати максимального значення 6 [25, с. 147]. Статистичні дані щодо рівня довіри громадян до суспільних інститутів та груп і значення ІРЛР за період 2004-2015 рр. відображені у таблиці 2.

Наведені дані дають підстави погодитись з висновком А. Бови про існування в Україні тенденції до зниження довіри до органів влади на фоні стабільно великого рівня довіри до близького оточення [6]. Так, впродовж вказаного періоду українці найбільше довіряли родичам

(понад 90% опитаних), колегам (понад 50%) та сусідам (понад 50%). Крім того, високим рівнем довіри користуються церква і духовенство (понад 50%), співвітчизники (приблизно 50%), армія (понад 30%). А довіра до Президента, Верховної Ради, Уряду, місцевих органів влади, зазнавши рекордного підвищення у 2005 році, вже з 2006-го року почала стрімко знижуватись (винятками стали лише роки, у які в Україні проходили вибори до вказаних органів влади – 2010 р. та 2014 р., тоді спостерігалось помітне підвищення довіри до влади). У 2013 р. рівень довіри до згаданих інститутів влади фіксувався на найнижчій позначці: Президентів довіряли 10,9% опитаних громадян, Верховній Раді – 4,4%, Уряду – 7,2%, місцевим органам влади – 13,8%. Що ж стосується рівня громадян довіри до судів, то протягом періоду 2004-2015 рр. він не перевищував 16% і мав стійку тенденцію до зниження, досягнувши найнижчого значення (5,3%) у 2014 р.

Організації та особи, пов'язані з економічною сферою, теж не викликають довіри: у 2004-2015 рр. рівень довіри до приватних підприємців не перевищував 22%, до керівників державних підприємств – 19%, до страхових

Таблиця 2.

Рівні довіри громадян України до суспільних інститутів і груп та значення ІРЛР у 2014-2015 рр.

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014*	2015*
Значення ІРЛР	3,41	3,46	3,54	3,64	3,63	3,76	3,77	3,82	3,82
Інститути та групи яким довіряють									
Сім'я та родичі	90,6	93,5	93,3	95,8	95,0	94,4	94,4	94,8	93,3
Співвітчизники	39,5	49,1	46,7	48,8	45,5	43,0	44,7	50,4	51,8
Сусіди	X	51,9	51,8	54,7	54,1	49,1	54,9	53,2	52,1
Колеги	47,1	53,9	51,7	54,7	51,8	49,0	50,9	51,7	55,6
Церква та духовенство	44,0	52,5	49,5	55,6	56,3	51,7	47,3	47,5	59,7
ЗМІ	27,9	35,5	31,4	33,0	30,7	29,9	36,7	25,2	19,3
Податкова інспекція	10,5	9,8	12,3	13,1	9,4	8,0	7,7	5,7	6,4
Міліція	14,2	12,3	13,3	13,6	13,5	8,8	7,1	6,5	6,6
Прокуратура	14,7	12,3	12,1	11,5	11,0	8,0	7,1	4,8	6,3
Суд	15,6	14,2	13,7	12,2	11,6	8,6	7,0	5,3	6,3
Президент	15,0	49,2	29,5	23,3	30,8	15,8	10,9	33,9	17,7
Верховна Рада	9,1	28,5	15,2	12,2	14,2	7,3	4,4	8,6	8,4
Уряд	11,2	36,6	15,7	18,5	19,6	9,9	8,1	17,2	8,8
Місцеві органи влади	16,6	20,1	17,0	20,9	17,9	15,5	13,8	18,7	16,2
Армія	34,7	35,9	31,5	32,6	34,2	26,6	21,7	39,7	41,2
Профспілки	17,1	19,4	15,7	17,0	15,8	14,7	15,0	12,1	16,8
Політичні партії	8,5	10,4	9,8	9,5	7,7	5,8	6,6	3,8	5,1
Керівники державних підприємств	X	16,3	18,3	18,3	14,4	11,7	11,7	9,7	11,9
Приватні підприємці	X	16,3	18,2	19,4	15,9	14,1	15,1	16,8	21,5
Банки	15,2	19,0	19,9	21,0	10,0	12,9	12,9	10,1	11,9
Страхові компанії	8,6	10,0	8,7	11,8	7,6	7,9	9,0	6,9	10,7
Благодійні фонди, громадські асоціації і об'єднання	15,2	13,5	12,2	16,3	15,5	13,6	17,7	14,8	33,8

Джерело: [21; 32; 33; 34]

*Без врахування статистичних даних АР Крим, Донецької та Луганської областей

компаній – 12%, до банків – 21%. Аналогічне становище спостерігається і стосовно недержавних організацій. Рівень довіри до профспілок не підіймався вище 17%. Особлива ситуація склалась навколо довіри до благодійних фондів, громадських асоціацій і об'єднань: протягом періоду 2004-2014 рр. рівень довіри громадян до цих організацій не перевищував 18%, а у 2015 р. він стрімко зріс до 33,8%. Це можна пояснити активізацією участі громадських організацій у суспільному і політичному житті України у 2013-2015 рр.

Найвищий рівень українців до засобів масової інформації під час згаданого періоду спостерігався у 2013 р. та становив майже 37%, проте у 2015 р. він знизився до 19,3%. Водночас зафіксовано критично низький рівень довіри до правоохоронної системи: під час усього досліджуваного періоду відсоток громадян, які довіряли міліції та прокуратурі, не перевищував 15% від опитаних.

Для наочної демонстрації зв'язку людського розвитку та довіри в Україні доцільно використовувати один з найбільш розповсюджених математичних методів – метод кореляційного аналізу.

Здійснення кореляції рівня довіри до суспільних інститутів (згідно з представленими у таблиці 2 даними) та значення (ІРЛР) допоможе з'ясувати, довіра до кого або чого пов'язана з процесами людського розвитку в Україні. У таблиці 3 наведено результати проведення кореляції. Зазначимо, що використовувалось середнє по Україні значення ІРЛР за період 2004-2015 рр. Таким чином виявлено, що суспільні інститути у контексті вивчення зв'язку довіри та людського розвитку умовно можна поділити на 4 групи: 1) інститути, довіра до яких має слабо виражений зв'язок з ІРЛР, 2) інститути, довіра до яких має суттєвий прямий зв'язок з ІРЛР, 3) інститути, довіра до яких має суттєвий обернений зв'язок з ІРЛР, 4) інститути, довіра до яких має підвищений обернений зв'язок з ІРЛР. При цьому суттєвим зв'язком вважається за умови кореляції ІРЛР та довіри до певного інституту на рівні 0,5-0,7, а підвищеним – на рівні 0,8-1.

У 2014 році статистичні дані, які б давали змогу здійснити коректні розрахунки у Донецькій і Луганській областях та АР Крим, стали частково або цілком недоступними. Тому в Таблиці 3 наведено три варіанти коефіцієнтів

Таблиця 3

Кореляція рівня довіри до суспільних інститутів з середнім по Україні ІРЛР

Інститути та групи, яким довіряють	з середніми значеннями ІРЛР, 2004-2013 роки	з середніми значеннями ІРЛР, 2004-2013 роки (перераховані без АР Крим, Донецької, Луганської областей)	з середніми значеннями ІРЛР, 2004-2015 роки (перераховані без АР Крим, Донецької, Луганської областей)
Сім'я та родичі	0,7235	0,7159	0,5787
Співвітчизники	0,0388	0,0565	0,4383
Сусіди	-0,1937	0,0637	0,0331
Колеги	0,0297	0,0582	0,2771
Церква та духовенство	0,4146	0,2863	0,3136
ЗМІ	0,0851	0,2980	-0,3871
Податкова інспекція	-0,4048	-0,4742	-0,7005
Міліція (Поліція)	-0,6341	-0,7651	-0,8621
Прокуратура	-0,8585	-0,9457	-0,9539
Суд	-0,8637	-0,9632	-0,9705
Президент	-0,4358	-0,5083	-0,3566
Верховна Рада	-0,5356	-0,6029	-0,6279
Уряд	-0,4552	-0,5065	-0,5047
Місцеві органи влади	-0,3393	-0,4565	-0,3388
Армія	-0,6745	-0,8259	-0,0500
Профспілки	-0,7380	-0,7524	-0,6711
Політичні партії	-0,7446	-0,7554	-0,8473
Керівники державних підприємств	-0,6693	-0,7483	-0,8330
Приватні підприємці	-0,4806	-0,4932	0,0612
Банки	-0,4168	-0,4314	-0,6026
Страхові компанії	-0,1761	-0,1225	-0,1254
Благодійні фонди, громадські асоціації і об'єднання	0,2243	0,4182	0,4773

Джерело: розраховано авторами

кореляції середнього значення ІРЛР та рівня довіри громадян до інститутів і груп: 1) коефіцієнт кореляції за період 2004-2013 рр., включно з Донецькою та Луганською областями і АР Крим; 2) коефіцієнт кореляції за період 2004-2013 роки без врахування АР Крим, Донецької та Луганської областей; 3) коефіцієнт кореляції за період 2004-2015 рр. без врахування АР Крим, Донецької та Луганської областей.

Загалом рівень довіри до 10 суспільних інститутів та груп має суттєвий або підвищений зв'язок з ІРЛР. Так, прямий суттєвий спостерігається між значенням ІРЛР і рівнем довіри сім'ї та родичам. Водночас обернений зв'язок виявився більш поширеним: суттєвий обернений зв'язок існує між ІРЛР та довірою до профспілок, Верховної Ради, а підвищений зв'язок – між ІРЛР довірою прокуратурі, міліції (поліції), судам, політичним партіям, керівникам державних підприємств. Кореляція рівня довіри до армії та ІРЛР має специфіку: до 2014 р. спостерігався суттєвий або підвищений обернений зв'язок, однак дані 2015-го року значно змінили ситуацію і зв'язок перестав бути суттєвим. Таке явище можна пояснити падінням довіри до армії до 2012-2013 рр. та його стрімким зростанням у 2014-2015 рр. на фоні стабільного зростання значення ІРЛР. Крім того, враховуючи дані 2015-го року, обернений суттєвий зв'язок мав місце між ІРЛР і довірою до податкової інспекції.

Сама наявність оберненого зв'язку в цьому випадку є певною мірою парадоксом, оскільки зниження довіри, у сучасному суспільстві, яке керується демократичними цінностями, не може бути ознакою розвитку чи прогресу. Звернемо увагу і той факт, що обернений зв'язок здебільшого фіксується між ІРЛР та довірою до

інститутів, котрі представляють правоохоронну систему. Крім того, такий тип зв'язку характерний між ІРЛР та інститутами, які здійснюють представництво інтересів (у тому числі й економічних) певних груп населення (наприклад, профспілки). У зв'язку з цим за критерієм довіри тип людського розвитку в Україні можна охарактеризувати як розвиток без довіри до інститутів захисту прав та інтересів.

Важливо вказати і на те, що суттєвого зв'язку між ІРЛР і рівнем довіри до влади (за винятком довіри до Верховної Ради) не виявлено. Це також можна пояснити тим, що радіус довіри населення України сягає лише відносно близького оточення, до якого не належать більшість представників влади, а тому ставлення до них не відображається у процесах людського розвитку.

Висновки. З метою поглиблення вивчення процесів людського розвитку до основних блоків, з яких складається ІРЛР, пропонується долучити і додаткову інформацію стосовно зв'язку ІРЛР з рівнем довіри 10 суспільним інститутам: сім'ї та родичам, міліції (поліції), профспілкам, політичним партіям, керівникам державних підприємств, Верховній Раді, прокуратурі, податковій інспекції, судам та армії, відображаючи характер цього зв'язку та зміни у ньому. При чому зв'язок значення ІРЛР та рівня довіри до вказаних інститутів та груп вважаємо стійким та чітко вираженим. Навіть ситуація в Україні, що має місце з 2014-го р. і зумовила необхідність перерахунку ІРЛР без включення деяких регіонів, значно не вплинула на загальну картину, зміни відбулись лише стосовно кореляції значення ІРЛР та рівня довіри до армії і податкової інспекції, однак нині не можливо визначити їх тривалість у часі в майбутньому.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Аврелий Августин. Исповедь. / Пер. с лат. М.К. Сергеенко. Вступит. статья А.А. Столярова. М.: Издательство «Ренессанс», СП ИВО – Сид, 1991. – 488 с.
2. Антоненко И.В. Социально-психологическая концепция доверия. Монография. / И.В. Антоненко. – М.: Флинта; Наука, 2006. – 480 с.
3. Барбер Б. Структура социальной стратификации и тенденции социальной мобильности / Б. Барбер // Американская социология : перспективы, проблемы, методы / сокр. пер. с англ. В.Е. Воронина и Е.В. Зиньковского ; ред. и вступ. ст. Г.В. Осипова. – М. : Прогресс, 1972. – С. 235-247.
4. Белянин А.В. Доверие в экономике и общественной жизни / А.В. Белянин, В.П. Зинченко. – Москва: Фонд «Либеральная миссия», 2010. – 164 с.
5. Бэрон Р. Социальная психология группы: процессы, решения, действия / Р. Бэрон, Н. Керр, Н. Миллер. – СПб.: Питер, 2003. – 272 с.
6. Бова А. Соціальний капітал в Україні: досвід емпіричного [Електронний ресурс] / А. Бова // Економічний часопис XXI. – 2003. – № 5 – Режим доступу: <http://soskin.info/ea/2003/5/20030517.html>.
7. Геєць В.М. Довіра як елемент соціального капіталу в економічному розвитку України / В.М. Геєць // Економічна теорія. – 2010. – № 3. – С. 7-19.
8. Гриценко А.А. Інститут таргетування інфляції: зарубіжний досвід і перспективи впровадження в Україні : наук. доп. / А.А. Гриценко, Т.О. Кричевська, О.І. Петрик. – К. : Ін-т економіки та прогнозування, 2008. – 272 с.
9. Гриценко А. Внутренняя структура доверия / А.А. Гриценко // Эконом. теория. – 2010. – № 3. – С. 20–26.
10. Дементьев В. Доверие – фактор функционирования и развития современной рыночной экономики / В. Дементьев // Российский экономический журнал. – 2004. – № 8.
11. Доклад о развитии человека 2010. Реальное богатство народов: пути к развитию человека / Пер. с англ.; ПРООН. – М., Издательство «Весь Мир», 2010. – 244 с.

12. Дюркгейм Э. Ценностные и «реальные» суждения / Э. Дюркгейм // Социол. исслед. – 1991. – № 2. – С. 106–114.
13. Калашнікова Т.М. Надбаня французької школи просторової економіки у контексті людського розвитку / Т.М. Калашнікова // Глобальні та національні проблеми економіки. – Миколаїв : Миколаївський національний університет ім. В.О. Сухомлинського, 2015. – № 4. – С. 3–9.
14. Кант И. К вечному миру // Кант И. Собрание сочинений: В 6 т. Т. 6. М.: Мысль, 1966.
15. Корнаи Я. Инновации и динамизм / Я. Корнаи // Вопросы экономики. – 2012. – № 4. – С. 4–31.
16. Куриляк В. Довіра в інтегрованій світовій економіці: теорія та парадокси / Віталіна Куриляк // Журнал європейської економіки. – 2010. – № 1. – С. 19-36.
17. Локк Дж. Сочинения. В трех томах. Т. 2.: Пер. с англ. / Редкол.: М.Б. Митин (пред.) и др. – М.: Мысль, 1985. – 560 с.
18. Маршалл А. Принципы экономической науки [Текст] : В 3-х т. Т.1 / А. Маршалл; Пер. с англ. – М. : Прогресс, 1993. – 416с.
19. Маслоу А. Мотивация и личность : Пер. с англ. / А. Маслоу ; пер. с англ. А.М. Татлыбаева. – С.Пб. : Евразия, 1999. – 478 с.
20. Методика вимірювання людського розвитку регіонів України; затверджена Постановою Колегії Держкомстату України та Президії НАН України від 14.03.2001 р. № 76 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/sp/sp_04.pdf
21. Методика вимірювання регіонального людського розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.idss.org.ua/arhiv/Metodika_RLR.zip
22. Мизес Людвиг фон. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / Пер. с англ. А.В. Куряева. – М.: ОАО НПО «Экономика», 2000. – 877 с.
23. Мильнер Б. Теория организации: [Учебник] / Б.З. Мильнер. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 558 с.
24. Мрочко М. Причини втрати та шляхи відновлення довіри до банківської системи України / Мрочко М., Тихан Ю. // Формування ринкової економіки в Україні. – 2009. – №19. – С. 379-386.
25. Откидач М.В. Методичні підходи до побудови субіндексів регіонального людського розвитку/ Откидач М.В. // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – №1(26). – С.145-157.
26. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; пер. с англ. Л.А. Седова и А. Д. Ковалева ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
27. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. / Дж. Равен. – М.: Когито-Центр, 2002. – 396 с.
28. Селигмен А. Проблема доверия. / Перевод с англ. И.И. Мюрберг, Л.В. Соболевой. М.: Идея-пресс, 2002. – 256 с.
29. Скрипкина Т.П. Психология доверия / Т.П. Скрипкина. – Ростов н/Д : РГПУ, 1997. – 245 с.
30. Смит А. Теория нравственных чувств. / А. Смит. – М.: Республика, 1997. – 351 с.
31. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В.М. Ворони, д. соц. н. М.О. Шульги. – К.: ІС НАНУ, 2010. – 636 с.
32. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. – К. : Інститут соціології НАН України, 2012. – 660 с.
33. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
34. Українське суспільство. Соціологічний моніторинг [Електронний ресурс] / : Інститут соціології НАН України. – Режим доступу : http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php
35. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.
36. Шо Р.Б. Ключи к доверию в организации: Результативность, порядочность, проявление заботы / Р.Б. Шо. – М.: Дело, 2000. – 272 с.
38. Штомпка П. Социология: анализ современного общества / П. Штомпка: Пер. с польск. С.М. Червонной. – М.: Логос, 2005. – 664 с.
39. Akerlof G.A., Shiller R.J. Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy and Why It Matters for Global Capitalism. Princeton: Princeton University Press, 2009, 264 p.
40. Keynes J. M. An Open Letter to President Roosevelt [Electronic resource] // New York Times. – 1933. – 16 December. – Access mode : <http://newdeal.feri.org/misc/keynes2.htm>
41. La Porta R., Lopez de Silanes F., Shleifer A., Vishny R. Trust in Large Organizations // American Economic Review Papers and Proceedings. 1997. Vol. 87, № 2, P. 333-338.
42. Luhmann N. Trust and power. N.Y.: J. Wiley, 1979. – 208 p.